

BOEKBESPREKINGEN

Michiel de Vaan (red.) *Germanic Tone Accent. Proceedings of the First International Workshop on Franconian Tone Accents, Leiden, 13-14 June 2003*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik Beihefte*. pp. 1-167.

“We beleven momenteel een renaissance van het onderzoek naar toonaccent zoals tien jaar geleden niemand voor mogelijk zou hebben gehouden”, schrijven Jürgen Erich Schmidt en Hermann J. Künzel van de Universiteit van Marburg in hun bijdrage aan de door Michiel de Vaan geredigeerde bundel *Germanic Tone Accent (GTA)*.⁽¹⁾ De bundel is een ‘Beiheft’ van het *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* en geldt volgens het omslag als de ‘Proceedings of the First International Workshop on Franconian Tone Accents’ die de Vaan in juni 2003 in Leiden organiseerde, al zijn in de bundel uiteindelijk slechts tien van de zeventien indertijd gehouden voordrachten opgenomen, en dit dan nog in een bewerkte versie.

De bundel is een sterke uiting geworden van de door Schmidt en Künzel genoemde toonaccentrenaissance. Hij bevat artikelen van aan de ene kant sinds jaar en dag erkende autoriteiten zoals Jan Goossens in Leuven en Anatoly Liberman van de Universiteit van Minnesota, en aan de andere kant relatief jonge moderne taalkundigen zoals Jörg Peters van de Radboud Universiteit in Nijmegen. Bovendien zijn de twee gebieden waar toonaccentverschijnselen zich in Germaanse talen voordoen evenwichtig vertegenwoordigd: Scandinavië, inclusief Denemarken, en het Frankische toongebied. Ik richt me in deze bespreking overigens in de eerste plaats op de bijdragen die over het Frankisch gaan. Daarnaast is er aandacht zowel voor de historische dimensie als voor synchroon onderzoek; zowel voor dialectvergelijking als voor diepergravende fonetische studies van een enkel dialect.

⁽¹⁾ Wir erleben heute eine Renaissance der Tonakzentforschung, wie sie vor zehn Jahren wohl niemand für möglich gehalten hätte.

Schmidt en Künzel geven ook een verklaring voor de renaissance: ontwikkelingen in de fonologische theorie en in de diachrone taaltypologie hebben deze mogelijk gemaakt. Als voorbeeld van het eerste noemen zij de toepassing van de autosegmentele theorie in het werk van Carlos Gussenhoven en de moratheorie in het werk van Schmidt, en als voorbeeld van het tweede de gedachte dat Europese talen zich bewegen van kwantiteitstalen naar talen waarvan het systeem gebaseerd is op Silbenschnitt.

Ik vermoed dat er nog een oorzaak is: in het afgelopen decennium is het fonologische onderzoek interdisciplinairder geworden dan het in eerdere perioden was. Wie bijvoorbeeld de laatste jaargangen van het toonaangevende tijdschrift *Phonology* doorbladert, of de jaarlijkse *Old-World Conference in Phonology* bezoekt, merkt dat er een groot aantal benaderingen naast elkaar gebruikt worden: studies naar theoretische concepten worden gecombineerd met fonetische of psycholinguïstische experimenten, synchrone studie wordt gekoppeld aan diachroon werk, aandacht voor cognitieve processen wordt gekoppeld aan sociolinguïstisch en corpusonderzoek. Tonologen als Carlos Gussenhoven en Paul Boersma zijn duidelijke exponenten van deze ontwikkelingen. Waar er – in ieder geval naar mijn indruk – twintig jaar geleden meer verkokering bestond, is er tegenwoordig sprake van veel meer kruisbestuiving.

Nu is het bijna niet mogelijk om het Frankische ‘toonaccent’ te bestuderen zonder interdisciplinair te werk te gaan. De geobserveerde taalvariatie in het Frankische gebied is eenvoudigweg te complex om alléén met fonologische theorie of alléén met instrumentele fonetiek te lijf te gaan; de taalontwikkeling kan nauwelijks verklaard worden zonder een goed inzicht in de huidige situatie in allerlei dialecten, noch valt de synchrone toondistributie in een individuele variëteit te begrijpen zonder een gedegen analyse van de manier waarop de tonen zijn ontstaan.

Het allereerste artikel in de bundel, ‘Phonologisch bedingter Polytonieverlust. Eine tonlose Enklave südlich von Maastricht’, van José Cajot, illustreert dit. Cajot bespreekt een klein gebiedje ten zuiden van Maastricht waarin tooncontrast geen rol lijkt te spelen, en noemt mogelijke oorzaken, zoals taalcontact met de nabijliggende Waalse (toonloze) dialecten om vervolgens op een interessant alternatief uit te komen. Een belangrijke aanwijzing voor het feit dat de dialecten in de ‘enclave’ ooit tonaal zijn geweest is dat segmentele processen die in andere dialecten door tonen geconditioneerd zijn ook in deze dialecten kunnen worden aangetroffen. Zo vinden we in Zichen het paar [pri:s] | [pɾei:s] voor respectievelijk het enkelvoud en het meervoud van *prijis*: het is bekend dat diftongering in het Limburgs in het algemeen veroorzaakt wordt door stoottoon of geblokkeerd door sleeptoon.

Cajot laat zien dat in de dorpen in de ‘toonloze enclave’ opvallend veel van dit soort verschijnselen hebben plaatsgevonden: er lijkt geen ander gebied te zijn waar het tooncontrast zoveel diftongering, klinkerverlaging en -verlenging heeft opgeleverd. Die overdaad is volgens Cajot de mogelijke verklaring: nadat het tooncontrast geleid had tot zoveel segmenteel verschil, werd het als het ware overbodig – mogelijk raakte het voor nieuwe generaties taalverwerwers onzichtbaar omdat het niet meer nodig was om woorden van elkaar te onderscheiden. Deze hypothese levert allerlei nieuwe vragen op over contrastiviteit, taalverwerving en de relatie tussen toon en klinkerstructuur. Materiaal voor dit soort vragen wordt ook aangedragen door Ronny Keulen in zijn artikel ‘Eine vergleichende diachrone Untersuchung zum Tonverlust südwestlich der Stadt Maastricht’.

Sommige auteurs in deze bundel kiezen er overigens voor in het geheel niet te profiteren van de ontwikkelingen van de taalwetenschap uit de afgelopen decennia. Wie bijvoorbeeld de literatuurlijst bij het artikel van Jan Goossens, ‘Historische und geographische Randbedingungen des Genker Tonakzentsystems’, bekijkt, merkt al snel dat er alleen publicaties geciteerd worden uit een deelgebied van de dialectologie. Dat heeft als betoerenswaardig gevolg dat de discussie ernstig verengd wordt. In een bespreking van de rekking van lage klinkers voor *cht* en *ft* treedt Goossens alleen in discussie met publicaties van minstens vijfenvijftig jaar geleden – de proefschriften van Ramisch, Frings en Hanenberg uit respectievelijk 1908, 1913 en 1915 en een artikel van Stevens uit 1951. Geheel onopgemerkt blijft het feit er inmiddels elders op de wereld soortgelijke verschijnselen zijn bestudeerd die geen enkel verband met toon houden; een prominent voorbeeld is de zogenoemd *Mid Atlantic tensing* van [æ] die grofweg in het gebied tussen Philadelphia en New York onder licht wisselende omstandigheden kan worden aangetroffen en die de aanleiding is geweest voor een grote hoeveelheid sociolinguïstische, fonetische en fonologische literatuur (zie bijvoorbeeld Labov, Ash en Boberg 2005 voor een overzicht).

Ook in het artikel van Anatoly Liberman, ‘Epenthetic consonants and the accentuation of words with closed vowels in Low German, Dutch and Danish dialects’ wordt nauwelijks naar recente literatuur verwezen: alle verwijzingen van na 1966 zijn van Libermans eigen werk. Daar staat dan wel tegenover dat Liberman in dit artikel een gewaagde theorie uiteenzet, waaraan hij de afgelopen decennia gewerkt heeft en die anders dan de titel suggereert niet alleen over het Platduits, het Nederlands en het Duits gaat, maar uiteindelijk het hele Germaanse gebied bestrijkt. Het Oudgermaans zou een moraïsch systeem hebben gehad, waarbij er twee manieren waren om bimoraïsche structuren uit te drukken: de ene correspondeerde met *stød* of *stoottoon*, de andere met ‘geen *stød*’ of *sleeptoon*.

Dit systeem van mora's tellen ging verloren op het moment dat de historische klinkerlengte vervangen werd door een lengtesysteem dat afhankelijk was van positie (bijvoorbeeld van lettergreepstructuur). Epenthetische klinkers in Deense woorden met *stød*, en diftongering in Frankische woorden met *stoottoon* zouden zo dezelfde oorsprong hebben. Te betreuren valt hier vooral dat er geen aandacht wordt besteed aan recenter onderzoek naar de oorsprong van Frankische dialecten.

Het artikel van Jörg Peters, 'The Cologne Word Accent Revisited', is heel anders van opzet: met behulp van moderne, vooral fonetische middelen, wordt de interpretatie die Georg Heike in de jaren zestig gaf van Frings' begrip *Schärfung* getoetst. Peters laat zien dat de door Heike voorspelde fonetische en fonologische correlaten van *Schärfung* inderdaad in het Keuls kunnen worden aangetroffen, maar dat dit niet nauwkeurig correspondeert met het verschil tussen *stoottoon* en *sleeptoon*. Peters beargumenteert daarom een heranalyse in termen van het toonsysteem waaraan Carlos Gussenhoven de afgelopen jaren gewerkt heeft: *toon* is primair en andere verschillen gelden als 'enhancement' van dit verschil. Het artikel geeft er blijk van dat de auteur vertrouwd is met de moderne literatuur en deze weet toe te passen om nieuw licht te werpen op een oude discussie. Over de uiteindelijk voorgestelde analyse zal het laatste woord vast nog niet gezegd zijn, maar dat staat niet in de weg dat Peters' artikel in mijn ogen een model is van wat onderzoekers in de huidige 'renaissance' weten te bereiken.

Naast een kleine bijdrage, 'Die Tonakzente in der Mundart von Beuren/Hochwald', waarin Anna Peetz haar moedertaal bespreekt, bevat deze bundel vooral de studie van Schmidt en Künzel waaruit ik hierboven al citeerde. Schmidt en Künzels artikel is zelf ook een goed voorbeeld van modern 'renaissance'-onderzoek: een dialectoloog en een foneticus hebben zich samen gebogen over een van de opmerkelijkste verschijnselen binnen het Frankische toongebied: de zogenoemde 'Regel B' waarin de verdeling van *stoottoon* en *sleeptoon* vrijwel geheel omgekeerd is als in de rest van het dialectgebied. Zoals Schmidt en Künzel opmerken, is het bestaan van een dergelijk gebied een groot probleem zowel voor de meeste theoretisch-fonologische voorstellen als voor de meeste diachrone verklaringen: als de verdeling van *sleeptoon* en *stoottoon* in het 'Regel A'-gebied fonologisch 'natuurlijk' is, hoe kan Regel B dan ontstaan? En hoe kan een dialect ooit besluiten de distributie van twee tonen geheel om te draaien? Om deze redenen hebben geleerden eerder dan ook weleens aangenomen dat Regel B niet echt bestaat, maar het Marburgs onderzoek van de afgelopen jaren heeft laten zien dat dit niet houdbaar is. Van het geven van een fonologische verklaring onthouden de auteurs zich, maar zij beproeven wel een historische

verklaring die gebruik maakt van Schmidts eerdere voorstellen op dit gebied, en die verder gebaseerd is op de geobserveerde fonetische verschillen in realisatie van sleeptoon en stoottoon in de twee dialectgebieden.

Zoals gezegd bevat GTA ook enkele interessante bijdragen die alleen over Scandinavische toonaccenten gaan (Inger Ejskjær, ‘Glottal stop (stød, parasitic plosive) and (distinctive) tonal accents in the Danish dialects’; Gjert Kristoffersen, ‘Is 1 always less than 2 in Norwegian tonal accents?’; Harry Perridon, ‘On the origin of Scandinavian word accents’). Daarnaast is er een korte inleiding van redacteur De Vaan die vooral ingaat op organisatorische aspecten, en een fraaie nieuwe kaart van het Frankische toongebied van de hand van J.E. Schmidt en B. Lüders uit Marburg.

Het evenement waar de hier gepubliceerde lezingen voor het eerst gepresenteerd werden, heette veelbelovend de ‘First International Workshop’ over Frankische toonaccenten te zijn. Tesamen laten ze zien dat het onderzoek naar deze onderwerpen bloeit, en dat er nog genoeg werk te doen is, vooral voor degene die bereid is om zijn blik ook naar wetenschappelijke ontwikkelingen buiten het dialectgebied te werpen.

Literatuur

LABOV, WILLIAM, SHARON ASH EN CHARLES BOBERG.

2005, *The Atlas of North American English. Phonetics, Phonology and Sound Change*. Berlin: Mouton De Gruyter.

MARC VAN OOSTENDORP

|| Piet van Reenen - In Holland staat een ‘Huis’, 2006, Nodus : Münster, 223p. € 30,25. (bij de VU €25). Paperback. ISBN: 3-89323-753-4.

Er is geen koloniale grootmacht geweest die zo weinig zijn taal aan zijn wingewesten heeft opgelegd als Holland. Terwijl de Engelse, Franse, Spaanse en Portugese koloniën de taal van de kolonisator spreken, hetzij als eerste dan toch als tweede taal en ook de continentale grootmachten als Rusland en Duitsland hun talig universum via hun machtskanalen hebben uitgebreid – zo niet Holland, dat in ‘splendid isolation’ zijn taal voor zichzelf hield. Dat was het beeld zo omstreeks 1918. In 1927 betoogt Kloeke – geheel in het politieke vocabularium van zijn tijd – dat ook Holland zijn Expansie kent: Holland heeft z’n taal weliswaar niet overzee maar dan toch over land enige tientallen ki-

lometers naar het oosten uitgebreid: “de isoglossen gaan als grote bogen om Holland heen”. Kloeke onderzoekt de mechanismen en oorzaken van klankovergangen [u:]→[y:] (zgn. spontane palatalisatie) en [y:]→[œʏ] (zgn. spontane diftongering). Kloeke observeert dat in Overijssel de isoglosse *huus/hoes* opmerkelijk genoeg gedissocieerd is van de isoglosse *muus/moes*. We zullen dit het dissociatie-probleem noemen. Kloeke betoogt nu 1. dat deze dissociatie een gevolg van *expansie* is (in de zin van een stapsgewijze lexicale diffusie), 2. dat het mechanisme van deze expansie niet *fonologisch* is maar *sociologisch* (ontlening via prestige), en 3. dat die expansie (in dit geval) Hollands is. Met zijn theorie, d.w.z. de eerste twee punten, heeft Kloeke internationaal aanzien verworven. Het laatste punt, de specifiek Hollandse invloed, is daarbij geen essentieel ingrediënt, eigenlijk alleen maar een toepassing. Niettemin is dit laatste punt een eigen leven gaan leiden in de Nederlandse dialectologie. Er waren voor- en tegenstanders. Weliswaar is de impact van de Hollandse Expansie op de [u]→[y]-ontwikkeling geleidelijk aan beperkt: de dialectoloog J.J. Hoff heeft al in 1933 laten zien dat de Friese [u]/[y]-overgang grotendeels een intern Fries verschijnsel is, met eigen oorzaken en restricties. Groningen en Drente worden door de Hollandse Expansie onberoerd gelaten. Het expansiefront is in feite al sinds 1600 beperkt tot een lijn van 30 km in het oosten van Overijssel.

Op 16 juni 2006 nam Piet van Reenen afscheid als hoogleraar corpuslinguïstiek aan de Vrije Universiteit. Reeds in zijn inaugurele rede van 1990 schetste Van Reenen een onderzoeksprogramma dat een corpuslinguïstische basis wilde geven aan Kloekes expansietheorie, niet alleen in zijn sociolinguïstische dimensie (*expansie*), maar ook in zijn geografische dimensie (*Hollandse expansie*) (Van Reenen 1992). Nu, ter gelegenheid van zijn afscheid, laat Van Reenen met een bundel zien hoe hij tijdens zijn hoogleraarschap uitvoering heeft gegeven aan dit programma. De bundel omvat een vijftal eerder gepubliceerde Nederlandstalige en Engelstalige studies en is voorzien van een nieuwe inleiding. De inleiding vormde tevens Van Reenens afscheidsrede. Met de inleiding en de herschrijving van het laatste artikel zijn al deze studies nadrukkelijk in de context geplaatst van de Hollandse Expansie. Daardoor is het wat onderwerp en invalshoek betreft een (min of meer) homogeen boek geworden. In het volgende zal ik de inhoud van de hoofdstukken kort weergeven, om vervolgens een enkele kritische kanttekening te plaatsen.

Voordat ik tot de eigenlijke bespreking overga, is het belangrijk een terminologische onduidelijkheid uit de weg te ruimen. De auteur spreekt bij herhaling (met name pag. 157-204) van de “*huus/moes-isoglos*”. Hiermee duidt de auteur het dissociatieprobleem aan, maar dit woordgebruik is verwarrend.

Er is geen *huus/moes*-isoglosse; er is een *huus+moes* **gebied**, naar het westen afgebakend door de *muus/moes*-isoglosse en naar oosten door de *huus/hoes*-isoglosse. Hierbij horen twee problemen. Ten eerste: waarom dissocieert de *huus/hoes*-isoglosse zich van de *muus/moes*-isoglosse en schuift ze naar het oosten toe? Dit is het dissociatieprobleem. Ten tweede: waarom stokt deze verschuiving van de *huus/hoes*-isoglosse op de grens van Salland en Twente? We zullen dit het blokkadeprobleem noemen. Van Reenen doet een poging de twee problemen via een sociologisch mechanisme (t.w. prestige) te verklaren. Voor het eerste probleem lijkt dit te lukken, voor het tweede probleem niet.

In het eerste hoofdstuk geeft Van Reenen niet alleen een samenvatting van wat hij in de hoofdstukken 2-6 betoogt, maar positioneert hij zich tegelijkertijd als een voorzichtig scepticus van de Hollandse Expansietheorie. Zo vraagt Van Reenen zich af of isoglossen zich ooit vanuit het cultuurcentrum bewegen, in plaats van er naartoe, zoals de omgeving van Parijs te zien geeft. Deze twijfel contrasteert overigens geheel met het betoogde in de volgende hoofdstukken. Maar ook in die hoofdstukken zelf zien we dat Van Reenen geen consequent expansionist is: voortdurend neigt hij naar een fonologisering van de verandering (via kleine stapjes, *Lautwandel*) in plaats van een verandering via lexicale diffusie (*Lautersatz*), cf. Hinskens (1998:164). Dat doet hij niet alleen bij de beschrijving van de Holland-interne ontwikkelingen, maar ook bij het proces van het door prestige overnemen van vormen: kleine stapjes zijn daarbij makkelijker dan grote (p.148). Op dit punt contrasteert en confronteert Van Reenen – althans in deze studie - de twee typen processen onvoldoende met elkaar.

Het tweede hoofdstuk “Early Diphthongizations of Palatalized West-Germanic [u:] – the Spelling *uy* in Middle Dutch” is een studie over de uitspraak van geschreven <uy>, meer specifiek het tweede deel <y> van dit digrafeem: tegen de gangbare opvatting in stelt Van Reenen dat deze <y> geen verlengingsteken is maar vroege diftongering aangeeft. De achterliggende idee is dat spellingsveranderingen in principe klankveranderingen weergeven. Het gevolg hiervan is dat de eerste diftongeringen vroeg gesitueerd moeten worden: al in het eind van de 13de c.q. 14de eeuw. Dat is waarschijnlijk juist, maar staat op gespannen voet met het beweerde in hoofdstuk 6. Ik kom hierop terug. Van Reenen neemt overigens als waarde van de diftong de onwaarschijnlijke tweeklank [y^l]. Dat is een tweeklank die nergens in de huidige dialecten voorkomt (althans in de GTRP-database) en ook op fonologische gronden onwaarschijnlijk is (geen *minimale contour*). Bovendien moet Van Reenen voor *muur* (geschreven <muyr>) een vroege diftongering aannemen [my^lr] die vervolgens

weer ongedaan wordt gemaakt. De in hoofdstuk 5 terloops genoemde mogelijkheid [y^o] heeft al deze nadelen niet, maar wordt hier niet genoemd.

Het derde hoofdstuk “*Goed en uit* in de 14de-eeuwse Nederlandse dialecten” gaat over het *eerste* deel van het digrafeem <uy>. Het introduceert een prachtige methodologie waarmee klankveranderingen die niet direct in de spelling tot uitdrukking komen (zoals de klankovergang [u]->[y]) langs indirecte weg getraceerd kunnen worden door bestudering van het spelling-*systeem*: soms zullen klanken in andere woorden ten gevolge van de taalverandering anders gespeld gaan worden. Maar laten we terugkeren naar de vraag of het eerste deel van het digrafeem <uy> in een bepaald corpusfragment een [u]-waarde dan wel een [y]-waarde heeft. Van Reenen stelt dat via veranderingen in de spellingen van het woord voor ‘goed’, dat niet onderworpen was aan de spontane palatalisatie, de overgang getraceerd kan worden: via de spellingsovergang van <guet> naar <goet>. Op deze manier kan Van Reenen vaststellen dat de [u]-[y] isoglosse in de 14de eeuw ongeveer lag waar hij nu ligt. Deze benadering verdient zeker navolging, om te beginnen door toepassing op het probleem van het vorige hoofdstuk: de diftongeringswaarde in <uy>.

Het vierde hoofdstuk “De Hollandse Expansie, gebruiksfrekwenties en het belang van drempelwaarden” is een studie die echt Kloekes dissociatieprobleem tot onderwerp heeft. Van Reenen verbreedt de *huis-muis* problematiek tot een oppositie van twee klassen: frequente woorden (o.a. *gebruiken, buiten*) en minder frequente (*duim, uil*). Van Reenen laat zien dat de frequente zich gedragen als Kloekes ‘huis’ en de minder frequente als Kloekes ‘muis’. Dit is een mooie bevestiging van de sociologische basis van de expansie: prestige werkt alleen in hoogfrequente woorden. Zeer overtuigend. Overigens ondersteunt dit artikel wel de expansietheorie, maar niet de *Hollandse* aard van die expansie. Gezien Van Reenen’s tijdsituering van de expansie (begin 17de eeuw), zou invloed van een in de Republiek opkomende bovenregionale standaard (zeker niet gelijk aan de taal van Holland die toen reeds /ui/ had, zie hoofdstuk 5) evenzeer een optie zijn.

In het vijfde hoofdstuk “Kloekes Hollandse Expansie: Palatalisering, diftongering en opening van de Westgermaanse *û* tussen 1300 en 1700” worden niet alleen primaire bronnen gebruikt om de overgang [u:]->[y:]->[œ^y] te traceren, maar ook secundaire bronnen. Er worden interessante nieuwe citaten van Erasmus uit 1528 gegeven die op een vroege diftongering wijzen. De waarde van de diftong blijft opnieuw een beetje in het midden: naast het eerdergenoemde en onwaarschijnlijke [yⁱ] worden nu ook het meer plausibele [y^o] en een toon-realiserende genoemd.

Het zesde hoofdstuk “Gereformeerd versus katholiek: het ontstaan van de *huus/moes*-isoglos op de grens van Salland met Twente en Bentheim tussen 1606 en 1614” belicht wat we het blokkadeprobleem hebben genoemd. De isoglosse van *huus/hoes* ligt zoals we weten verder naar het oosten dan die van *muus/moes*. Zij is naar het oosten geëxpandeerd. Maar waarom stopt de expansie nu al enige eeuwen op een lijn ergens in Overijssel, de grens tussen Salland en Twente? Het betreft hier dus de tegenkracht van de expansie. Eerst laat Van Reenen zien dat de grens tussen Salland en Twente heel oud is en voor een deel geofysisch bepaald. Met oude kaarten wordt geïllustreerd dat hier ondoordringbare moerassen lagen. Maar ook na de ontginning van de venen werd de expansie van de [y] geblokkeerd. Hoe? Van Reenen betoogt dat er een tegenkracht was: de [y] werd positief gewaardeerd (Salland) of negatief gewaardeerd (Twente) door schibboletvorming: [y] werd als protestants aangemerkt tegenover de oude katholieke [u]. Er ontstaat dus een tegenprestige langs de dimensie van de godsdienst. Inderdaad valt de *huus/hoes*-isoglosse (ongeveer) samen met die van Salland/Twente en (ongeveer) die van protestant/katholiek. Hoe kon dit tegenprestige ontstaan? Van Reenen betoogt dat dit tijdens de 80-jarige oorlog gebeurd is, meer specifiek in de periode 1606-1614 toen deze grens juist de bestandslijn vormde tussen de Staatse en de Spaanse legers. Dat zou verklaren waarom de Hollandse Expansie werd gestuit. Ten slotte zijn er een drietal uitzonderingen: dorpen met [y] in Twente en dorpen met [u] in Salland. Hier roept Van Reenen een derde soort prestige in: persoonlijk prestige. Sommige dominees in die periode waren minder populair dan anderen en de afwijkingen van het patroon zouden hierdoor bepaald worden. Met boeiende “petites histoires” voor de periode 1606-1614 en daarna wordt dit onderbouwd. Van Reenen zoekt dus de tegenkracht langs dezelfde (sociologische) dimensie. De isoglosse is dus het resultaat van een subtiele balans van prestigés en tegenprestiges. Van Reenen beschrijft die balans over een specifieke periode (16006-1614) en extrapoleert de stabiliteit ervan tot op de dag van vandaag. Hier zijn veel vragen bij te stellen als: is deze periode niet erg kort om een taalverandering over eeuwen tegen te houden? Is de invloed van geestelijken werkelijk zo groot? Werkt die tegenkracht nog steeds, in aanmerking genomen dat de isoglosse niet van z'n plaats raakt? Overigens wordt nergens zelfs maar aannemelijk gemaakt dat [y] met protestants geassocieerd werd en [u] met katholiek. Dit artikel, dat het *Hollandse* in de Hollandse Expansie tot onderwerp heeft, is naar mijn smaak zowel materieel als qua stijl en betoogtrant het zwakste van het boek.

Dit brengt me op de hoofdzwakte van het boek: het koste-wat-kost inroepen van de *Hollandse* invloed. Er zijn talloze algemene problemen met de

Hollandse oorsprong van de [u]-[y]-[œʏ] ontwikkeling. In de eerste plaats is de loop van de isoglossen niet in overeenstemming met beïnvloeding vanuit Holland: globaal lopen invloedslijnen evenwijdig aan isoglossen, niet er haaks op. Isoglossen zijn isolatielijnen. Bij echte expansie zijn er altijd op locale schaal afwijkingen te zien: tentakels van uitbreidingen langs rivieren en handelswegen, zoals bij de Keulse expansie, bijv. *aap-affe* isoglosse (DIWA) met uitstulpingen langs Rijn en Sieg. Niets van dit alles bij de [u]/[y]/[œʏ]-isoglossen. Grote regelmatige bogen. Dit lijkt eerder op Hollandse Isolatie! De loop van de isoglossen in aanmerking nemend en afgaand op de kaartjes van Kloeke lijkt spontane palatalisatie een proces dat vanuit het Zuiden is komen opzetten. In dergelijke zin hebben ook Goossens (1962) en Heeroma (1965) zich uitgelaten. Van Reenen spreekt trouwens zelf op pag. 137 van “de Gallische y”. Dat die zuidelijke [y] eerder in Holland aankomt dan in Salland maakt die ontwikkeling nog niet Hollands.

Ten tweede zou men verwachten dat de dissociatie van *huis/muis* niet alleen bij de [u]/[y]-isoglosse te zien zou zijn, maar ook bij de [y]/[œʏ]-isoglosse. Dezelfde sociologie en frequenties zijn immers toepasbaar. Maar er is bij [y]/[œʏ] geen dissociatie. Blijkbaar is dissociatie afhankelijk van de aard van de klankverandering: bij spontane palatalisatie wel, bij spontane diftongering niet. Maar hoe zou dat tot stand kunnen komen door een sociolinguïstisch mechanisme?

Ten derde klopt de periodisering niet. De “Hollandse” expansie van *huus* in Overijssel treedt op (volgens van Reenen van 1606-1614) in een periode dat Holland allang aan het diftongeren was en dus *huis* zei (zie hoofdstuk 2). Hoe kan een vorm die in Holland niet meer gebezigd wordt toch drager zijn van Hollands prestige? Van Reenen heeft dit probleem natuurlijk gezien en veronderstelt een heen- en weer proces in Holland: eerst vroege diftongering

(Erasmus) en dan latere monoftongering (Montanus). Het heeft mij niet overtuigd. Zou Erasmus niet eerder zijn Hollandse dialect kunnen hebben beschreven (met /ui/) en Montanus de bovenregionale standaard (met /y/)?

Het dissociatieprobleem wordt dus verklaard met behulp van de kracht van een vermeend Hollands-protestants prestige. De behandeling van het blokkadeprobleem lijdt aan een vergelijkbaar euvel. De blokkade wordt verklaard met behulp van de tegenkracht van een vermeend katholiek prestige (antiprotestantse sentimenten). Hierbij gaat Van Reenen geheel voorbij aan meer plausible tegenkrachten zoals de complementaire relatie van de spontane palatalisatie en de secundaire umlaut zoals reeds door Goossens in 1962 is gesuggereerd: spontane palatalisatie kan slechts optreden in gebieden zonder umlaut. Dat is begrijpelijk: in feite heeft spontane palatalisatie hetzelfde effect op de [u] als umlaut, namelijk [y]=ü. Het verschil is de morfo-fonologische conditionering bij de umlaut. Als we nu kijken wat de grens is van niet/wel systematische *morfologische umlaut in meervouden* dan blijkt die samen te vallen met de grens van de wel/niet spontane palatalisatie in het enkelvoud *hys-hus*. Ik heb via de GTRP-database drie isoglossen in meervouden bekeken: *muzen-myzen*, *hopen-heupen*, *boarden-burden* en heb bij elk dialect tot systematische umlaut besloten als 2 van de 3 umlaut hadden. De complementariteit met spontane palatalisatie in het enkelvoud is vrijwel exact (de uitzonderingen zijn Lemele, Vriezenveen en Hellendoorn, maar dit zijn dialecten die wat hun umlaut betreft in transitie zijn (Nijen Twilhaar 1990:87). Een benadering van de umlautisoglosse is ook te vinden in Goeman (2000:kaart 5, maar is daar gegeneraliseerd tot een allomorfie-isoglosse). Is Goossens' complementaire distributie van spontane palatalisatie en umlaut niet een eenvoudiger en aantrekkelijker theorie voor het stoppen van de palatalisatie bij de Sallands-Twentse grens dan een hypothetisch vroeg 17de-eeuws religieus schibbolet (en zijn tegenkrachten)? Het is immers niet waarschijnlijk dat het schibbolet (en zijn tegenkrachten) nog steeds actief is, maar de morfologische umlaut wel en kan nog steeds als blokkade actief zijn. Bovendien moet dat schibbolet alleen in enkelvouden hebben gewerkt want de beroemde lijn van Kloeke scheidt niet alleen westelijk [hys] van oostelijk [hus] maar ook westelijk [muzen] van oostelijk [myzen], dus juist omgekeerd. Dat is geheel te begrijpen uit de complementariteit van spontane palatalisatie en umlaut, maar nauwelijks via mechanismen van lexicale diffusie.

Een voorbehoud is op zijn plaats. Ik wil natuurlijk niet beweren dat taalverandering niet tot stand kan komen door taalcontact en dat religie geen belangrijk kanaal van taalverandering kan zijn, of dat verschil in religie geen

factor kan zijn die isolerend kan werken. Natuurlijk is dat zo. Waar het hier om gaat is iets anders. De vraag is - om met Rakers ([1945]1993:34) te spreken - of er sprake is van “rein hochniederländisch-schriftsprachliche Einflüsse ohne ersichtlich tieferen mundart-geografischen Zusammenhang”? Raker meent (sprekend over Bentheim) van niet. Van Reenen (sprekend over Overijssel) meent van wel: de [y] wordt als een religieus schibbolet top-down, door dominees, gearachuteerd voorzover hun invloed reikte. Bij van Reenen gaat de taalverandering niet slechts langs een religieus pad, bij Van Reenen *drijft* religieverschil de taalverandering (en zijn bokkering). Maar daar is geen evidentie voor. Niet dat de [y] een schibbolet was, niet dat de dominees in Overijssel bij uitstek [y] zeiden, niet dat ze uit een [y]-gebied afkomstig waren of er gestudeerd hadden; niet dat die dominees die [y] “wel chic vonden”, niet dat ze Hollands “wel chic vonden”; zelfs niet dat Holland [y] *zei!* Dat de grenslijn tussen [y]-[u] in Overijssel samenvalt met die van religie, is op zichzelf onvoldoende reden om religie tot drijvende kracht te verklaren als die grens ook samenvalt met andere geografische of taalkundige grenzen.

Dan een paar kleinere punten. Op blz. 12 schrijft Van Reenen: “Hoger onderwijs was er toen (d.w.z. in 1589) uitsluitend in Leiden”. Afgezien van het feit dat religieuze voorgangers doorgaans geen “hoger onderwijs” volgden, is dit feitelijk onjuist. De universiteit van Franeker, waar o.a. Johannes Bogerman heeft gestudeerd, is gesticht in 1585, slechts tien jaar na Leiden. Er was buiten Leiden voldoende mogelijkheid tot een gedegen theologische basis in het [u]-gebied: in navolging van Erasmus en Thomas a Kempis die aan de Latijnse school van Deventer studeerden zullen velen in het u-gebied hun opleiding gehad hebben: vergeet de invloed van de in 1591 opgerichte calvinistische opleiding te Steinfurt niet, 25 km oostelijk van Twente. Deze opleiding is uiterst belangrijk geweest voor het betreffende gebied: bijna de helft van de studenten uit Steinfurt kwam na afstuderen in Overijssel en de Achterhoek terecht (Abels 2003: 125ff).

Op blz. 159 staat “het graafschap Bentheim (...) heeft nooit tot de Republiek behoord”. Feitelijk is dit juist maar als argument voor Bentheims irrelevantie voor de oostelijke Sallandse dorpen is het onjuist: Bentheim heeft zich altijd op de Republiek georiënteerd. Bentheim is calvinistisch en tot aan de 19de eeuw was daar het Nederlands de kerkelijke taal en werd de Statenvertaling gebruikt. Ook dialectologisch behoort het tot het Nederlandse taaluniversum, m.b.t. de isoglossen *geen-kein*, *kwam-kam*, *gauw-bolde*, *heel-gans*, *achter-hinter*, *men-man*, *en-und*, etc (zie DIWA).

Op blz. 182 wordt Gramsbergen een [u]-enclave in Salland genoemd. Het grenst echter aan Bentheim dat ook [u] heeft. Het is alleen een enclave vanuit een exclusief Nederlands gezichtspunt, maar niet vanuit het Germaanse taalcontinuüm.

Tot slot enige details. Alle moderne taalverschijnselen zijn in Van Reenens boek op moderne kaarten ingetekend, alle Middeleeuwse taalverschijnselen op gereconstrueerde Middeleeuwse. Dit verdient navolging! Naast de artikelen is het boek voorzien van een naamindex alsook van een lijst van Van Reenens publicaties van 1970 tot 2006. Dat zijn meer dan honderd studies in Franse, Duitse, Angelsaksische, en Nederlandse tijdschriften met daarnaast nog boekbesprekingen en een achttal geredigeerde boeken. Indrukwekkend. De illustratie op de voorkaft is een computersimulatie van hoe een prototypisch “expansiepatroon” er volgens Van Reenen uit zou zien. Waarom een simulatie? Was het werkelijke patroon niet goed genoeg? Het boek is netjes uitgegeven. Ik ben geen spel- en drukfouten tegengekomen, alleen heeft de kaart op bladzijde 186 geen legenda. Ook ontbreken plaatsnamen ter oriëntatie. Op deze manier is de kaart lastig te interpreteren. Wat de binding betreft: mijn exemplaar is inmiddels uit elkaar gevallen. Maar misschien is dat een goed teken.

Kortom, het is een rijk boekje geworden met een aantal mooie en baanbrekende studies op het gebied van de historische dialectologie. Het is erudiet, met veel taalsociologie, filologie, geschiedenis, nederzettingsgeschiedenis, corpuslinguïstiek, etc. Het noopt zeker tot nadenken, en hopelijk tot vervolgstudies. Maar vergeet de *Hollandse Expansie*.

Literatuur

DIWA- DIGITALER WENKER ATLAS, LAMELLI, A, *ET AL.*
<http://137.248.81.135/main.asp>

GTRP – GOEMAN, TAELEMAN, VAN REENEN PROJECT,
 on-line database. <http://www.meertens.knaw.nl/mand/database/>

ABELS, PAUL

2003, “Kweekvijver met troebel water – De betekenis van het Arnoldium te Steinfurt voor de Nederlandse en Bentheimse gereformeerde kerken in de jaren 1588-1618”. In: P.H.A.M. Abels, G.J. Beuker, J.G.J. van Booma. (red.). *Nederland en Bentheim : vijf eeuwen kerk aan de grens*. - Delft : Eburon.

GOEMAN, TON

2000, "Niet-constante woordvormen bij de meervoudsvorming in de Nederlandse dialecten", In: Steven Gillis, Jan Nuyts & Johan Taeldeman (red.): *Met taal om de tuin geleid. Een bundel opstellen voor Georges de Schutter ter gelegenheid van zijn pre-emeritaat*. Antwerpen, Universitaire Instelling Antwerpen, p. 171-185.

GOOSSENS, J.

1962, "Die gerundeten Palatalvokale im Niederländischen Sprachraum". *Zeitschrift für Mundartforschung* 29, 313-328.

HEEROMA, K.

1965, "De herkomst van het Nederlandse vocalisme". *Taal en Tongval* 17, 162-180.

HINSKENS, FRANS

1998, Variation Studies in Dialectology and Three Types of Sound Change. In: Ulrich Ammon *et. al.* Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik. Max Niemeyer : Tübingen. p.155-193.

HOFF, J.J.

1933, *Friesche Dialectgeographie*. Martinus Nijhoff : 's-Gravenhage.

JONKER, L.

1961, "Vriezenveen". In: G.van Engelen van der Veen e.a. (red.). *Overijssel*. Kluwer : Deventer.

KLOEKE, G.G.

1927, *De Hollandsche Expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandse dialecten: proeve eener historisch-dialect-geographische synthese*. Martinus Nijhoff : 's-Gravenhage.

RAKERS A.

[1945]1993, *Mundartatlas der alten Grafschaft Bentheim*. Heruitgegeven door Entjes en Niebaum. Verlag der Emsländischen Landschaft : Sogel.

REENEN, PIET VAN

1992, *Corpustaalkunde en de Hollandse Expansie*. Stichting het Vrije Universiteitsfonds : Amsterdam.

GERTJAN POSTMA

Georg Cornelissen: *Kleine niederrheinische Sprachgeschichte (1300-1900). Eine regionale Sprachgeschichte für das deutsch-niederländische Grenzgebiet zwischen Arnheim und Krefeld. Met een Nederlandstalige inleiding.* Geldern-Venray 2003. [144 blzz.]. Prijs: 14 Euro.

De *Kleine niederrheinische Sprachgeschichte* van Dr. Georg Cornelissen is een populair-wetenschappelijke uitgave, verzorgd door het *Landschaftsverband Rheinland* en de *Stichting Historie Peel-Maas-Niersgebied*. De auteur van dit werk moest uitvoering geven aan het ‘consequent regionale en het consequent grensoverschrijdende concept’ dat de twee instellingen voor ogen stond. Verder moest het gericht zijn op een breed lezerspubliek. In het voorwoord noemen de uitgevers het boek specifiek bestemd voor ‘mensen die zich voor streekgeschiedenis interesseren, voor historici: eigenlijk voor iedereen die belangstelling heeft voor het gebied tussen Rijn en Maas.’ Georg Cornelissen heeft met deze taalgiedenis ten volle aan beide eisen voldaan.

Het ‘voorwoord’ en de ‘inleiding’ zijn in het Duits en het Nederlands in het boek opgenomen. In het vervolg is de tekst van Cornelissen alleen in het Duits afgedrukt.

De *Kleine niederrheinische Sprachgeschichte* bevat geen systematische behandeling van de externe en de interne taalgiedenis. Maar, gelet op het beoogde lezerspubliek, heeft de auteur ervoor gekozen originele teksten (of tekstfragmenten) als vertrekpunt voor zijn beschouwingen te nemen. Deze teksten zijn chronologisch geordend. Cornelissen verduidelijkt de inhoud van de tekst en vertelt, waar mogelijk, iets over de aard van de tekst en de schrijver. Geregeld geeft hij als achtergrondinformatie een ruim geschiedkundig (meestal politiek- of kerkgeschiedkundig) commentaar. De taalpolitiek van kerk en staat komt daarbij geregeld aan de orde. Meestal besluit hij zijn uitleg met taalkundige opmerkingen, veelal over spelling en klank of over vormleer. In de beschouwingen komt het regionale aspect duidelijk aan bod, waarbij ook aandacht wordt besteed aan de gerichtheid in een bepaalde stad of dorp op het Westen of op het Oosten. In veel gevallen heeft de tekstbezorger ook een kleurenfoto van het origineel van de besproken tekst toegevoegd. Deze prachtige foto’s verhogen de aantrekkelijkheid van het boek voor een groot publiek in hoge mate. Enkele kaarten ondersteunen de commentaar.

De teksten zijn ingedeeld in ‘Mittelniederrheinisch’ (1328-1517), ‘Niederländisch und Deutsch’ (1554 tot 1670-’81), ‘Doppelte Sprachgrenze’ (1675-1787), ‘Französisches Intermezzo’ (1800-1814), ‘Nationalsprachen’ (1815-1893). Literaire teksten van vóór 1300 blijven buiten beschouwing, want ‘zij worden

intensief door de literatuurgeschiedenis bestudeerd.’ (blz. 14). Een taalkundige argumentering ontbreekt hier. De opeenvolging van de genoemde afdelingen doet bij de lezer het beeld ontstaan van oorspronkelijk Oostelijk-Nederlandse dialectale variatie, via het naast elkaar vóórkomen van Nederlandse en Duitse variëteiten en daarna het ontstaan van een mengtaal met in het Westen een grens met de Nederlandse en in het Oosten een grens met de Duitse variëteiten, tot het ontstaan van één grens tussen de Nederlandse en de Duitse variëteiten.

De keuze van de teksten is veelzijdig. Ik doe een greep: een oorkonde van de Graaf van Gelre, een notarisacte, een stadsrekening, een fragment uit een kroniek, een lesplan voor het basisonderwijs, een tekst in een gebrandschilderd raam, een tekst op een grafsteen, een tekst op een offerblok, een aflat enz. enz.. De auteur heeft bij de keuze van zijn teksten dus duidelijk naar veelzijdigheid gestreefd. Voor het schetsen van de interne taalontwikkeling is het natuurlijk niet gunstig, dat er eenheid in genre ontbreekt. Verder, naast ontwikkelde schrijvers die geregeld de pen voeren, treffen we ongeofende schrijvers uit lagere sociale klassen aan. De interne taalgeschiedenis wordt dan ook niet bewezen uit de behandelde teksten. Maar dat was waarschijnlijk ook niet de opzet. Nu werken de overigens interessante teksten als kapstok, waar de auteur met zowel brede als gedetailleerde kennis zijn opmerkingen over de externe en interne taalgeschiedenis aan ophangt.

Van enkele steden bevat het boek een fragment uit verschillende periodes. Als we de commentaar bij deze teksten na elkaar lezen, bij voorbeeld de vier teksten uit Geldern of de acht uit Kleve, ontstaat er geen diachroon beeld van de taalontwikkeling in die steden. Dit komt, omdat de commentaar alleen betrekking heeft op de vormen die min of meer toevallig in de gegeven tekst gebruikt zijn. Dit brengt mij tot een desideratum. De *Kleine niederrheinische Sprachgeschichte* zou bij een mogelijke herdruk voor meer taalkundig geïnteresseerden met een bijlage kunnen worden verrijkt, waarin de hoofdlijnen van de interne taalgeschiedenis van het Nederrijnse gebied tussen Arnhem en Krefeld systematisch worden behandeld. Voor de externe taalgeschiedenis is zo'n bijlage niet nodig, omdat elke afdeling opent met enige tekst waarbij het externe kader in voldoende mate wordt geschetst.

ARJAN VAN LEUVENSTEIJN

|| Jos Swanenberg, *Lexicale variatie cognitief-semantisch benaderd. Over het benoemen van vogels in Zuid-Nederlandse dialecten*. Proefschrift Nijmegen. 236 blz., kaarten en illustraties Z.p. 2000. (*)

Met dit boek promoveerde Jos Swanenberg tot doctor in de Letteren aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Het proefschrift kwam tot stand binnen het project *Woordenboek van de Brabantse Dialecten*, waarvoor de promovendus de afleveringen over flora en fauna onder zijn hoede kreeg en binnen het kader van het onderzoeksproject ‘Etnobiologische nomenclatuur in Zuid-Nederlandse dialecten’ van NWO. Een gelukkige combinatie van documentatie en onderzoek. De opbouw van het boek is helder. Na een algemene inleiding volgt een uiteenzetting over het theoretisch kader waarbinnen gewerkt is, vervolgens een hoofdstuk waarin de doelstelling van het onderzoek uiteengezet wordt en daarna komen in de hoofdstukken 4, 5, 6, 7 en 8 achtereenvolgens aan de orde de leeuweriken (veldleeuwerik, kuifleeuwerik en boomleeuwerik); de lijsters (zanglijster, grote lijster, koperwiek, kramsvogel en merel); de zwaluwen (boerenzwaluw, huiszwaluw en oeverzwaluw en twee vogels die in het Nederlands weliswaar een met “zwaluw” samengestelde naam hebben, maar tot een ander geslacht behoren, te weten de gierzwaluw en de nachtzwaluw); de mussen (huismus en ringmus en net als in het vorige hoofdstuk vogelsoorten met een element “mus” in hun naam, maar van een ander geslacht, grasmus en heggenmus) en ten slotte de mezen (koolmees, pimpelmees, kuifmees, zwarte mees en staartmees). Hoofdstuk 9 geeft de resultaten en bediscussieert ze. Het tiende hoofdstuk geeft de conclusies, het elfde is een uitgebreide bibliografie, waarin de geraadpleegde literatuur, de woordverzamelingen (gepubliceerde en ongepubliceerde) en de gebruikte enquêtes uitgebreid aan de orde komen. Een Engelse summary en een curriculum vitae besluiten het boek.

Elk hoofdstuk heeft een gelijke opbouw: 1. inleiding, 2. de Brabantse volksnamen, 3. benamingstypen, 4. benoemingsmotieven, 5. individuele invullingen, 6. geografische uitbreiding, resp. met materiaal van het WLD, het WVD en het Standaardnederlands en tenslotte 7. conclusies. Deze systematiek wordt alleen in hoofdstuk 7 doorbroken, door de uitbreiding met de bespreking van de grasmus en de heggenmus.

Het doel van het onderzoek is “een bijdrage leveren aan de kennis van de lexicale variatie in de (volks-)naamgeving van dieren, waarbij het theoretisch kader is gelegen in de cognitieve semantiek” (blz. 35). Dat “theoretisch kader” is geba-

(*) Door een ongelukkige samenloop van omstandigheden verschijnt deze recensie met enige vertraging, waarvoor ons excuus (red.).

seerd op een verfijning van de door Berlin ontwikkelde theorie met betrekking tot de etnobiologische nomenclatuur, ingepast in een cognitief-semantische benadering.

De lijst van de benamingstypen, een verfijning van de nomenclatuur van Berlin, telt zeven groepen: 1a. primaire naam, 1b. onomatopee/derivatie, 2. primaire productieve samengestelde naam; 3. externe metafoor (primaire onproductieve samengestelde naam) en dat kunnen zijn: personificatie, persoonsnaam, zaaknaam, complex nomen agentis (vaak metaforisch), 4. interne metafoor (primaire onproductieve samengestelde naam), 5. bahuvrihicompositum (primaire onproductieve samengestelde naam), 6. secundaire naam en 7. restgroep, zoals volksetymologieën of contaminaties.

Het grote verschil met Berlin is dat Swanenberg de stelling dat namen voor specifieke taxa die niet prototypisch zijn altijd morfologisch complex zullen zijn, relativeert en een soort schaalverdeling voorstelt van primair, via minder primair naar secundair. Bij de benoemingsmotieven wordt geprobeerd die elementen die op het moment van de naamgeving een rol hebben gespeeld te analyseren. Lexemen waarvan de oorspronkelijke betekenis niet met zekerheid kan worden vastgesteld, werden uitgesloten.

De lijst van kenmerken van de verschillende leeuweriksoorten ziet er als volgt uit: A. geluid/gedrag: 1. zingt tijdens de vlucht, 2. roep klinkt als tureluur, 3. roep klinkt als zoetelief; B. uiterlijk: 1. met kuif, 2. zonder kuif of met minder opvallende kuif; C. biotoop/gedrag: 1. akkerland (open terrein), 2. dorp en stad; pikt in paardenmest (op straat), 3. (beboste) heide.

Het uitgebreide materiaal wordt zeer intensief geanalyseerd, de relatieve frequenties van primaire namen en van benamingstypen van de verschillende vogelsoorten worden gegeven, ook die van de benoemingsmotieven en ook wordt indringend gekeken naar de individuele invullingen, per plaats en per correspondent om nog meer inzicht te krijgen in het materiaal en te kunnen vaststellen wat ideolect en wat dialect is. De geografische uitbreiding naar Limburg, Vlaanderen en de Standaardtaal moet steun bieden aan de uitkomsten van de analyses van het Brabantse materiaal.

Met deze dissertatie is Swanenberg er in geslaagd “een bijdrage [te] leveren aan de kennis van de lexicale variatie in de (volks-)naamgeving van dieren” binnen een cognitief-semantisch kader. Wat belangrijk en nieuw is, is dat hij naast de intensieve analyse van het zeer gevarieerde woordmateriaal aandacht heeft voor de individuele aspecten en de vragenlijsten grondig bestudeerde binnen de eigen context. Een geslaagd proefschrift dus.

Het is geen gemakkelijk boek; de 236 bladzijden zijn dicht bedrukt en soms zou iets meer toelichting op zijn plaats zijn. Zo wordt op blz. 55 in de derde afdeling van hoofdstuk 4. ‘De leeuweriken’, het boven aangehaalde overzicht van benamingstypen gepresenteerd en wie zou denken dat de daar gegeven voorbeelden genomen zijn uit het materiaal van het onderhavige hoofdstuk komt bedrogen uit, ze komen uit het materiaal van alle behandelde vogels en zou in deze vorm eerder thuishoren in 2.2.3.

Speciale aandacht trekken de namen die bij de ordening naar benoemingsmotieven buiten beschouwing zijn gelaten, omdat het benoemingsmotief niet volledig duidelijk is. Bij de veldleeuwerik zijn dat hobbelleeuwerik, speltuut, schrijver(tje), graspieper en pijpeling. Tjur en wijntapper vallen buiten de boot omdat ze door de respondenten voor alle drie soorten leeuweriken worden gegeven. Hobbelleeuwerik kwam al ter sprake op blz. 48 bij de bespreking van de heteroniemen voor de veldleeuwerik. Hobbel verwijst naar het in de lucht hangen en wentelen. Er wordt verwezen naar Mnl. hobbelen dat blijkens een noot 1 (blz. 68) ook voorkomt in Frans hobereau, ‘boomvalk’. Hobbelen, is overigens blijkens het WNT s.v. ook in het Nieuwnederlands bekend, denk maar aan hobbelpaard. De verwijzing hier naar Petit Robert, in de bibliografie kennelijk opgevat als een auteursnaam, is wat magertjes; de Dictionnaire étymologique de la Langue Française zou hier beter op zijn plaats geweest zijn en zeker het Französisches Etymologisches Wörterbuch waar hobereau besproken wordt in deel XVI, “Germanische Elemente”, bezorgd door niemand minder dan Theodor Frings (Bazel 1955: 215 vv).

Op verschillende plaatsen, blz. 139, 150 en 216 wordt gewezen op de betekenisuitbreiding van het woord mus, tot benaming voor vogel in het algemeen. Ook hier had het Französisches Etymologisches Wörterbuch, waar s.v. passer wordt vermeld dat dit woord, omdat de mus nu eenmaal de bekendste en meest voorkomende van alle vogels is, de aanduiding van “kleine vogel” kon worden, meteen duidelijkheid kunnen brengen. Ernout en Meillet gaan zelfs nog verder als ze in hun Dictionnaire Étymologique de la langue Latine zeggen dat sedert de “basse époque” passer en zijn afleidingen het woord voor vogel “sans spécification” is geworden. Op grond van deze feiten zou het interessant zijn na te gaan hoe de verhouding is tussen de samenstellingen met -vogel en met -mus.

Op blz. 119 wordt n.a.v. de benaming geitenmelker voor nachtzwaluw gezegd dat het hier gaat om een “zwerfende” volksnaam: “Zulke benamingen hebben vaak een benoemingsmotief dat minder gemakkelijk te achterhalen is, in tegenstelling tot bijv. mottenvanger dat zeer streekgebonden is”. En de benaming geitenmelker wordt geplaatst in een “ethnoscience” context, waarvoor

de Nederlandse Volkskunde overigens eenvoudig de term “volkswetenschap” hanteert. Als men nu bedenkt dat de geitenmelker een lid is van de familie der Caprimulgidae en dat een van de Engelse benamingen goatsucker is, waarvan de gezaghebbende Oxford English Dictionary zegt: “also applied to other birds of the same genus or of the family Caprimulgidae”, is het dan geen zaak zich af te vragen of het niet interessant zou zijn na te gaan, hoe wetenschappelijke classificatie en volkswetenschap met elkaar verbonden zijn? Dat geitenmelker niet de officiële benaming is geworden, is uiteindelijk puur toeval.

Woordsemantiek is en blijft een moeilijke zaak, het is zeer complex en er spelen zoveel factoren tegelijkertijd een rol. Om ordening in die schijnbare chaos te scheppen, moet men naar een systeem zoeken. Ik vraag me echter af of de hier gekozen methode niet een te strak keurslijf is geworden, waardoor veel interessante details wegvallen. Duidelijk is dat het geval bij de bespreking van het benamingstype wijntapper (blz. 59). Deze wordt, zoals gezegd, buiten beschouwing gelaten omdat dezelfde informant deze benaming voor zowel de veldleeuwerik als de kuif- en boomleeuwerik opgeeft. Het WNT geeft s.v. vier vogelsoorten op met deze naam, met hun geografische verspreiding: mezen, roodstaartje, tapuit en grauwe vliegenvanger. Deel III van het WBD, sectie 4: De wereld tegenover de mens, Fauna, afl. 1. Vogels, vorig jaar verschenen, kent maar liefst negen vogels met die naam en dat zijn naast de drie genoemde leeuweriken, zwartkop, tjiftaf en fitis, grauwe vliegenvanger, tapuit, gekraagde roodstaart en putter. In dit verband is de toelichtende verklaring uit Schuermans, aangehaald in het WNT juist bijzonder interessant. De naam wijntapper verklaart hij naar het geluid: tap wien tap wiene of naar de biotoop: de wijngaard. Van Dale geeft wijntapper als benaming voor de gewone tapuit. Ook hier is de wetenschappelijke naam, oinathe niet oninteressant, want dat Griekse woord betekent ‘knop van de wijnstok’ en ook ‘eerste loot van de jonge druif’.

Feit is dat Swanenbergs proefschrift een belangrijke bijdrage is aan het taalgeografisch-semantisch onderzoek en de discussie op dit gebied een stuk vooruit brengt. Ik denk wel dat een studie naar de relatie tussen de officiële biologische nomenclatuur en die van de Nederlandse standaardtaal en vervolgens de dialectische een aantal zaken zal kunnen verhelderen.

J.B.BERNS